

*Володимир БУТКЕВИЧ,
доктор юридичних наук, професор*

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН: ОСОБИСТИЙ ДОСВІД ТА ВИКЛИКИ РАДЯНСЬКОЇ ЕПОХИ

Відділення міжнародного права юридичного факультету, факультет міжнародних відносин та міжнародного права, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка — це не тільки дистанції, які пройшов наш заклад освіти, — це дистанції мого життя. Перша його половина пройшла, коли в країні покінчували з хрущовською «відлигою», «загвинчували гайки», ставили народ у стан покори та завершували сумнозвісне будівництво залізної завіси від усього, що називалося демократією, повагою до гідності людини; від життя, позбавленого подвійних стандартів: одне для можновладців, інше для народу. Це не могло не відбитися на життєдіяльності закладів освіти і їхніх атомних частин: факультетів, кафедр і студентських груп. Саме тут проявилася динаміка розпаду надуманого ладу, надуманої системи, надуманої держави. І це — частина мого життя, яку я прожив разом з усіма колегами по відділенню, кафедрі, факультету й університету. Друга половина припадає на роки незалежної Української держави з усіма негараздами, які супроводжують кожну країну в такий період, з першими її успіхами і досягненнями. І це також не могло не позначитися на функціонуванні факультету, інституту й університету, а отже, не могло не стати складником мого життя.

33 роки мого життя, починаючи з 1965 р., пов'язані з Інститутом міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Оскільки окремого набору на відділення міжнародного права тоді не було, вступав я на юридичний факультет. З майже 800 абітурієнтів на юридичний факультет було зараховано 50. Провчившись 2–3 місяці на юридичному факультеті, студенти проходили відбір для навчання на відділенні

міжнародного права. Цей процес тривав недовго, оскільки іноземці навчалися за окремим навчальним планом і був ризик, що радянським студентам буде важко їх наздоганяти. Навчальний план відділення міжнародного права в той період, з огляду на протести закордонних студентів, не включав таких предметів, як «Історія КПРС», «Науковий комунізм», «Науковий атеїзм». Але радянські студенти зобов'язані були їх складати екстерном, оскільки університет не мав права видати їм диплом без цих предметів. Звісно, такі іспити перетворювалися на формальність і студенти одержували оцінки «добре» чи «відмінно». Тож і вовки були ситі, і вівці врятовані.

У жовтні-листопаді 1965 року мене перевели зі спеціальності «Правознавство» на «Міжнародне право» разом зі студентами: В. Бишуком (згодом чи не єдиний прокурор в Україні, який вільно розмовляв англійською мовою), А. Головешком (один із перших в органах юстиції республіки, хто легко читав іноземні джерела, чим знову ж таки дивував своїх колег) і В. Петренком (перейшов на роботу в органи МВС УРСР). Зважаючи на популярність відділення (а з нами тоді навчалося приблизно 50 іноземних студентів) на третьому курсі нашого навчання до нас захотів перевестися з Сорбонни син видатного африканського діяча визвольного руху Патріса Лумумби. Однак після співбесіди виявилось, що він не може виконати програму навчання на відділенні, і йому відмовили в зарахуванні.

Загалом радянська ідея підготовки іноземних фахівців-міжнародників була не цілком продумана, а тому створила низку проблем, до яких ініціатори задуму не були готові. Планували, що такі випускники радянського ЗВО підуть працювати в систему органів зовнішніх зносин і відкривуть шлях для радянського впливу на зовнішньополітичну діяльність відповідних країн.

Пригадую однокурсника з Сомалі Абдурахмана Адена Енлая (названий на честь китайського лідера Чжоу Енлая, він просив кликати його просто Енлаєм). За роки навчання сомалієць простудіював ледь не всі твори Фрідріха Енгельса, Володимира Леніна, Карла Маркса, а також майже всі рішення конференцій і з'їздів КПРС. У нього була мрія створити компартію Сомалі після повернення на батьківщину. Здається, на реалізацію цієї мрії тоді активно попрацювала й радянська сторона: викладачі-супільники, старі більшовики, партійні працівники університету й інші. Вся наївність проекту стала очевидною після повернення Енлая додому: сомалійські безробітні, дрібні торговці та пастухи ідеями далекого від них марксизму не перейнялися.

Чи не найгострішою проблемою, на яку не розраховували ініціатори запрошення іноземців на навчання до СРСР, стала тема правди. Наприклад, майже всі підручники, монографії, наукові та публіцистичні статті стверджували, що Радянський Союз — наймиролюбніша країна, що ніколи не воювала на чужих територіях, окрім тих випадків, коли звільняла країни

Європи від нацистського рабства. В це вірили радянські люди, але в це не хотіли вірити іноземні студенти. Зі мною в аудиторії були студенти, чії батьки разом із радянськими воїнами брали участь у громадянській війні в Китаї чи війні в Північній Кореї, бачили, як радянські солдати билися проти угорців. Не могли повірити в це студенти з Алжиру, В'єтнаму, Єгипту, Ємену, Камбоджі, Лаосу, Мозамбіку, Сирії, а згодом — Анголи, Бангладеш, Ефіопії, Лівану... Здається, лише після брутальної окупації Чехословаччини 1968 року риторика заяв трохи змінилась і почали говорити про радянську допомогу волелюбним народам. Щоправда, це було вимушене зізнання, розраховане радше на дітей військовиків і політичних діячів Чехословаччини, яких посеред року без екзаменів зарахували на відповідні курси, оскільки багато хто з них боявся продовжувати навчання на батьківщині через компрадорські дії батьків. До речі, майже всі чехословацькі студенти на нашому факультеті засуджували радянську окупацію їхньої країни.

Не менш складною проблемою була тема свободи та прав людини, яку не вдавалося пояснити іноземним студентам. Їм не можна було заборонити слухати новини з батьківщини чи країн Західної Європи. І ці новини зазвичай не збігалися з тим, що вони читали в радянській пресі.

Гуртожитки факультету міжнародних відносин та міжнародного права, очікуване ядро інтернаціонального перевиховання іноземних студентів, стали джерелом поширення правдивої інформації. Доволі часто ця інформація надходила і про їхні країни, але не такою, яку вони мріяли почути. Не варто забувати, що друга половина 1960-х років була позначена розпалом деколонізації. Колоніальні і громадянські війни, політична нестабільність у деколонізованих державах супроводжувалися масовими заколотами, переворотами, путчами.

Пригадую, я тоді жив у гуртожитку з бразильським студентом Карлосом Барбозою Альберто Нетто. Викладачі звільнили його від занять, бо хлопець просто нічого не сприймав. Як він мені казав: «У моїх вухах дзвенить крик невинних людей, яких розстріляли всього лише за те, що вони хотіли свободи і правди».

Саме правди більшість іноземців шукали в Радянському Союзі, а знаходили зовсім інше. В країні почався період масових постановок у форматі святкових мітингів і демонстрацій, постійних бравурних закликів КПРС із нагоди тих-таки свят, надуманих соціалістичних змагань, оглядів художньої самодіяльності, з'їздів передовиків виробництва тощо.

Після занять ми поспішали у гуртожиток, а вечорами до нас приходили друзі з міста, і ми по краплинці вишукували інформацію з іноземних радіоканалів. Гуртожитки нашого факультету нагадували вулики збудженої, розгубленої чи агресивно налаштованої студентської молоді. Керівництву стало зрозуміло, що служби КДБ зі своїм завданням не справляються. Їх

почали в рази збільшувати, але їй це не допомогло. Тоді, щоб перевиховати іноземних студентів, їх почали розселяти по кімнатах гуртожитку разом із радянськими студентами. Але їм було байдуже, що планували чиновники. Саме з цього періоду почали формуватися справжня дружба, щира повага одне до одного: коли один казанок супу — на трьох; коли гуртом підшукували кращий костюм для побачення, незалежно від того, хто в ньому ходив на лекції; коли стипендію, як і шматок сала, ділили між усіма, незалежно від віросповідання. Це були справжні людські стосунки, які назавжди залишилися в пам'яті.

Саме завдяки міжнародникам серед студентів тоді поширювалась явно антирадянська інформація. Багато хто з нас, хто був більш заможний, купував радіоприймач «Спідола» нібито для вивчення іноземної мови, яку ми мали знати досконало. Насправді ж ми цілими ночами слухали «закордонні підривні радіостанції» Європи, Америки, Китаю і були майже повністю поінформовані про те, що відбувалося за кордоном і в Радянському Союзі. На ці нічні прослуховування приходили студенти з інших факультетів, і інформація доволі оперативно розходила по університету та місту.

Ми, студенти, могли сховатись у кімнатах гуртожитку від «всевидючого ока». Набагато складніше було викладачам, яких «ламали через коліно» або ж просто звільняли з роботи як таких, яким не можна довірити «інтернаціональне виховання молоді».

Роки студентства віддзеркалюють основні події, які переживала країна. Це був період відходу від років «відлиги», початку «застою» і «закручування гайок», «показухи», а згодом і неприкритого державного цинізму, фальшу та двоєдушності. Звісно, студенти, як «політично незрілий народ», із цим мало рахувалися. Не з вини викладачів навчальний процес перетворювався на уроки схоластики. Під контролем мало бути все: лекція (її текст викладач мусив подати в рукописі, кафедра повинна була його затвердити, а сам викладач не мав права від нього відходити), білети на екзамен, під час якого студент мусив відповідати на питання відповідно до затвердженого матеріалу. Показником підготовки студента були не його знання, а його величність «конспект». Примушували конспектувати все: праці класиків марксизму-ленінізму, закони, рішення партійних з'їздів, спогади ветеранів партії і навіть анекдоти про «загнивающий капіталізм».

Єдиною віддушиною в цьому брудному процесі було те, що і студенти, і викладачі — народ кмітливий — могли обійти будь-якого цензора по партійній або міністерській лінії. Глибоку пошану серед студентів мали лекції професорів Ігоря Лукашука, Геннадія Матвєєва, Петра Недбайла, Гліба Цветкова, Анатолія Чухна та багатьох інших.

Пригадую, як читав лекції П. Недбайло: він клав на кафедру конспект, читав лекцію і час від часу перегортав сторінки. Одного разу студенти

вирішили зірвати йому лекцію і в перерві між «парою» переплутали сторінки. Але це ніяк не вплинуло на виступ: професор викладав свої думки, як і до цього, періодично перегортаючи сторінки конспекту. Виявилось, що конспект слугував «лялькою» для перевіряльників, а власне лекція була для студентів.

Показово, що зі своїми кращими викладачами ми не відчували дистанції. Вони були для нас як батьки. Часто запрошували нас до себе додому, знайомили з рідними, ділилися літературою з власної бібліотеки, а в неформальних бесідах допомагали засвоїти складні теми навчальних програм. З «правильними викладачами», які скрупульозно виконували інструкції, у нас позалекційних стосунків майже не було (та й вони вважали це «шкідливим панібратством»).

Ще студентом я мав диплом переможця Всесоюзного конкурсу наукових студентських робіт. Взяти участь мені запропонував доктор філософських наук, професор Микола Дученко. У підсумку — перша в моєму житті наукова нагорода і перша нагорода для мого талановитого вчителя. Після закінчення університету з відзнакою мене рекомендували до аспірантури.

Кандидатську дисертацію я написав і захистив за два роки, а тому мене залишили працювати на кафедрі міжнародного права та іноземного законодавства. Тут я пройшов повний шлях науково-викладацької кар'єри від асистента, старшого викладача до доктора юридичних наук, професора, завідувача кафедри.

В останні роки мого студентства від хрущовської «відлиги» не залишилося й сліду. В країні «закручували гайки», маховик судових процесів над дисидентами розкручувався на повну потужність. Можливості студентів проявити себе в культурному житті різко скорочувалися. На той час під впливом поезії Миколи Вінграновського, Івана Драча, Ліни Костенко, Василя Симоненка та багатьох інших українських поетів чи не кожен студент захоплювався «римунням».

Відділення міжнародного права тоді було «головним болем» для деканату та ректорату. На кошти студентів (стипендія іноземного студента на той час становила 90 карбованців) постійно організовували вечори відпочинку. Щоб не втратити ідеологічного контролю над процесом, адміністрація влаштовувала вечори зустрічей із поетами, артистами, іншими діячами культури. На такі зустрічі приходили й так звані дисиденти. Влада боялась, і небезпідставно, що іноземний студент стане каналом активного зв'язку з закордоном. Коли відбувалися такі вечори, ми часто розходилися по своїх кімнатах і продовжували обговорення важливих для нас проблем.

У моїй кімнаті щосереді збирався гурток вивчення марксистської літератури. Але вивчали ми її своєрідно. Завданням кожного було критично розглянути працю класика (переважно В. Леніна) і виявити в ній помилки.

Іноземні студенти, які мали можливість ознайомитися за кордоном з так званою буржуазною філософською, економічною, юридичною та іншою літературою, наводили стільки прикладів недоречності у класиків, що списали аж 16 загальних зошитів. Їх згодом вилучить у мене в гуртожитку співробітник КДБ Пантелеєв (принаймні так він себе називав). Він добре поставився до мене і нікому про ці зошити не доповів, а інакше я б попрощався з університетом.

Моя науково-викладацька робота, як і робота колег по факультету, а згодом по інституту, базувалася на педнавантаженні, яке щороку збільшувалося. Коли я працював асистентом, педнавантаження професора становило 500–550 годин, а через 20 років воно зросло майже вдвічі, переважно через лекційні та семінарські заняття. Натомість кількість годин, відведених на наукову діяльність, різко скорочувалась, і останніми роками минулого століття на неї майже не виділяли години, хоча щороку викладач мав відзвітувати про свої наукові публікації.

Дедалі менше коштів виділяли й на купівлю іноземної літератури, дедалі більше заборон накладали на допуск до неї. Всю західну літературу зберігали у спецфондах. Її можна було читати за наявності допуску, але не можна було конспектувати. Використовувати таку літературу дозволяли як об'єкт для критики.

Трохи інакше склалася ситуація на факультеті міжнародних відносин та міжнародного права. Тут викладачі зазвичай знали одну-дві іноземні мови і могли читати літературу в оригіналі. Деякі викладачі виїздили за кордон для участі в міжнародних конференціях. Члени кафедри також брали участь у конференціях із різних галузей міжнародного права, де намагалися придбати літературу, зокрема й для колег. Не слід забувати і про ще одне джерело надходження іноземної літератури, коли самі студенти, повертаючись із закордонних канікул, привозили свіжі наукові дослідження. Загалом це давало змогу більш-менш ефективно вивчати актуальні міжнародні проблеми.

Уже до кінця 70-х – початку 80-х років на факультеті сформувався міцний, дружний науково-педагогічний колектив. Але слід зазначити, що незалежний характер цього колективу не влаштував чиновників і насамперед працівників спецслужб, які мали стежити за іноземними студентами та викладачами. Це не подобалося керівникам ректорату, Міністерства освіти, ідеологам ЦК КП України. Перевірки на факультеті майже не припинялися, і, звичайно, основний удар припав на керівництво факультету і кафедр.

Лише за вісім років (з 1972 до 1980 рр.) сім разів змінювали декана факультету (академіку АН УРСР професору А. Чухну не дали попрацювати й року; менш як рік працював деканом доцент О. Єременко; двічі по року деканом був професор Костянтин Забігайло і тричі деканом був професор Г. Цветков). Професора Павла Заворотька, який читав лекції в університетах

Польщі, Румунії, США, Чехословаччини, Югославії та входив до складу делегацій УРСР на 24-й і 25-й сесіях ГА ООН, на підставі голосливого звинувачення зняли з роботи і позбавили всіх наукових ступенів і вчених звань. Лише 1997 року ВАК України визнала це рішення необґрунтованим і ухвалила повернути йому дипломи кандидата і доктора юридичних наук, атестати доцента та професора. Щоправда, за більш ніж два десятиліття до цього вчений пішов із життя, не витримавши переслідувань з боку влади.

Професора Г. Цветкова після перевірки комісії ЦК КП України зняли з посади декана факультету за організацію поїздки вихідного дня колективу на річку Дніпро. Професора І. Лукашука безцеремонно «виховували» в ректораті (головне звинувачення: «хизується знанням іноземних мов»), після чого він написав заяву про звільнення і виїхав з України.

Різноманітні куратори, відряджені в університет для слідкування за порядком, безсоромно втручались у відбір студентів на навчання: кого рекомендувати до аспірантури, кого призначити асистентом або старшим викладачем тощо. Обґрунтувати свою думку вони не могли, а тому лише жонгливали термінами «політично незрілий», «ідеологічно не витриманий», «не дотримується партійної лінії». Було відчутно, що країна вже летить у прірву економіко-політичного хаосу.

За таких обставин пекучим було бажання на власні очі побачити, як живуть інші. Згодом така нагода трапилась і мені. Щоправда, у цьому допоміг випадок.

Річ у тому, що десь наприкінці 1970-х років я завершив докторську дисертацію і збирався подавати її до захисту. Але тут на мене чекало розчарування. Згідно з тодішньою процедурою захисту, серед потрібних документів була характеристика, затверджена парткомом університету, яку видавали на основі характеристики, затвердженої партійним бюро факультету. У призначений день я прийшов на засідання парткому (як і було сказано, о другій годині дня). До мене черга дійшла десь о десятій годині вечора, коли мене покликали на обговорення характеристики. Висновок секретаря парткому був такий: доктор наук має щось зробити насамперед для партійної організації університету, а не для себе. Поки що він не відчув моїх здобутків на цій ниві, а отже, мені ще рано просити таку характеристику.

За дві-три хвилини було перекреслено все, що я робив десять років; мені порадили подякувати за чуйне партійно-критичне ставлення до мене, веліли попрацювати на суспільній ниві та заручитися підтримкою відомих в університеті комуністів.

Наступного дня секретар парткому університету, як і годиться, «виховував» уже декана факультету Г. Цветкова: чому він не проконтролював і не навантажував мене громадською роботою, чому виявив партійну неприциповість, чому на факультеті занепало партійне наставництво молодих

учених. Г. Цветков викликав мене і сказав, що все розуміє, що вважає таке рішення несправедливим, але пожартував: «Проти парткому немає лома». Саме тоді декан запропонував мені поїхати на певний час у якийсь закордонний університет, змінити «обстановку». Він заспокоїв мене, що поговорить про все з секретарем парткому і скаже, що їхня характеристика лише допоможе справі.

Секретаря парткому пояснення влаштувало, і він характеристику підписав, а я оперативно подав потрібні документи. Щоправда, не вірячи у здійсненність задуму, я вирішив поіронізувати й написав, що хочу попрацювати на кафедрі міжнародного права Діна Раска, колишнього Державного секретаря США (при президентах Джоні Кеннеді та Ліндоні Джонсоні). Як не дивно, саме така легковажність спрацювала. Виявилось, що американці вже неодноразово звинувачували СРСР у невиконанні договору про наукову співпрацю.

Потім Д. Раск скаже: «Я вирішив, що росіяни готують якусь провокацію, і для того, щоб не дати їм цього зробити, погодився на твою роботу в мене на кафедрі». А далі вже запрацював інший механізм. Через кілька днів я був у Вашингтоні, а згодом вилетів до Атланти, в університет штату Джорджія.

Після співбесіди на вченій раді мене призначили повним професором, що дало мені значні пільги в користуванні фондами бібліотеки, а також робочий кабінет і секретаря для допомоги в роботі.

Після захисту докторської дисертації 1981 року, мені запропонували перейти на практичну роботу (керівником договірно-правового відділу МЗС СРСР, на дипломатичну роботу за кордоном), але я і не думав залишати свій факультет, де здобув належну освіту і зробив перші кроки в науково-педагогічній діяльності. Тут я пройшов шлях від асистента до професора, завідувача кафедри, був обраний деканом і директором інституту. Звідси я виїжджав читати лекції та передавати досвід викладання і наукової діяльності в університети Болгарії, Грузії, Індії, Мальти, Німеччини, росії, Словаччини, США, Угорщини, Франції, Хорватії, Чехії, Швейцарії тощо. Під час роботи на факультеті міжнародних відносин та міжнародного права я неодноразово був членом (а також головою) урядових делегацій на міждержавних конференціях і сесіях. Працюючи тут, я був обраний депутатом Верховної Ради України, а згодом — головою Комітету ВР з прав людини, національних меншин та міжнаціональних відносин. Авторитет факультету сприяв тому, що мене обирали віцепрезидентом Асоціації міжнародного права СРСР, президентом Всеукраїнської асоціації міжнародного права.

Саме на факультеті, а згодом в інституті я здобув необхідну підготовку та практичний досвід, що дало мені змогу 1996 року стати суддею Європейського суду з прав людини, а згодом бути двічі переобраним на цю посаду і виконувати обов'язки судді цього суду протягом 12,5 років.

Вже з кінця 70–80-х років кафедра, яку я очолював майже 13 років, стала не лише провідною в Радянському Союзі, а й відомою далеко за його межами. Досвідом нашої роботи мені випало ділитися з Генеральним секретарем ООН Бутросом Бутросом-Галі (який свого часу також був завідувачем кафедри міжнародного права в Єгипті, а тому охоче розповідав про особливості викладання міжнародно-правових дисциплін), завідувачем кафедри міжнародного права Делійського університету професором Анандом, завідувачем кафедри професором Макдональдом (Канада), завідувачем кафедри професором Конфорті (Італія), знаними вченими, викладачами міжнародного права. Про нашу кафедру знали вже майже всі провідні центри міжнародного права світу, і коли ми почали організовувати щорічні міжнародно-правові читання з прав людини (з 1986 р.), у них брали участь відомі вчені з університетських центрів усіх континентів, навіть із далекої Австралії.

Вже в 1980-х роках кафедра стала лідером серед кафедр колишнього СРСР за науковою продукцією. Переконалий, що і сьогодні є всі підстави говорити про Навчально-науковий інститут міжнародних відносин загалом як про провідний науково-методичний і педагогічний центр світового рівня.

ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF THE INSTITUTE OF INTERNATIONAL RELATIONS: PERSONAL EXPERIENCE AND CHALLENGES OF THE SOVIET ERA

Abstract. In the article, the author illuminates the development of the International Relations programme at the Taras Shevchenko National University of Kyiv. It describes the period from the end of the Khrushchev thaw to the establishment of an independent Ukrainian state, focusing on the influence of social and political changes on the educational process and the institution's activities.

The researcher recalls how the Soviet system imposed its conditions and rules of the game on international students, emphasising the importance of working in foreign relations bodies for the benefit of the USSR. However, the author also mentions the problems and challenges faced by the initiators of this idea.

The author recalls how lecturers encountered difficulties as they had to adhere to rigid party instructions during teaching. He describes the overall atmosphere of social and political life in those years. Furthermore, he reveals the dimension of academic and teaching work that became increasingly limited due to increased pedagogical workload and reduced access to foreign literature.

Moreover, the article highlights the author's scientific and practical activities, including work in government bodies and international organisations.

Keywords: Faculty of International Relations and International Law, Institute of International Relations of the Taras Shevchenko National University of Kyiv, international students, Soviet system, USSR, decolonisation, dissertation, teaching staff.